

CRISIS EN CATASTROFE

De Nederlandse omgang met rampen in de lange negentiende eeuw

Onder redactie van Lotte Jensen

Amsterdam University Press

Deze publicatie is eerder verschenen als themanummer in het tijdschrift *De Moderne Tijd*, 4. 3-4, 2020

Afbeelding omslag:

Reinier Vinkeles, Het instorten van huizen en het omkomen van mensen en beesten te Erichem door den watervloed (in Louwmaand 1809), Atlas van Stolk.

Ontwerp omslag: Coördesign, Leiden

Typografie: Rombus, Hilversum

ISBN 978 90 48554423

e-ISBN 978 94 63722568 (pdf)

NUR 694

© Lotte Jensen / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2021

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

INHOUD

5

DE OPMARS VAN DISASTER STUDIES	7
<i>Nieuwe perspectieven in het rampenonderzoek</i>	
Lotte Jensen	

LOKAAL EN NATIONAAL

DE OPKOMST VAN DE 'NATIONALE RAMP'	
<i>Een begripsgeschiedenis</i>	25
Ruben Ros	

BOVENREGIONALE SOLIDARITEIT BIJ STADS- EN DORPSRAMPEN IN DE ACHTTTIENDE-EEUWSE REPUBLIEK DER VERENIGDE NEDERLANDEN	47
<i>Het noodhulpbeleid van de hogere overheden</i>	
Erica Boersma	

HUISELIJKE RELIEKEN	67
<i>De Leidse buskruitrampe (1807) in openbare en particuliere collecties</i>	
Arti Ponsen	

TEN VOORDEELE VAN ...	94
<i>Liefdadigheidsuitgaven in de negentiende eeuw</i>	
Marita Mathijsen	

CULTURELE BEELDVORMING: DE ROL VAN MEDIA

ONWEER	119
<i>Een ramp, een straf of een subliem schouwspel?</i>	
Jan Wim Buisman	

**ZINGEN OVER BRANDEN, SCHEEPSRAMPEN EN GROTE BUITENLANDSE
CATASTROFES, 1755-1918** **130**

Lokale, nationale en internationale saamhorigheid

Lotte Jensen

VORST IN HET VIZIER **154**

*Nationalisme en de verbeelding van de Oranjes na rampen in de
negentiende eeuw*

Fons Meijer

6

EMPATHIE OF SENSATIEZUCHT? **181**

De scheepsramp van de 'Berlin' in 1907 en de nasleep ervan

Ron Brand

VER WEG EN TOCH DICHTBIJ: RAMPEN OP ZEE / OVERZEE

BEZET DOOR HET IJS **197**

*De literaire verwerking van onfortuinlijke reizen ter walvisvangst in het
rampjaar 1777/1778*

Hans Beelen

**DE KOLONIALE RUIMTE HERBEZIEN: DE POLITIEK-CULTURELE BELEVING
VAN INDONESISCHE NATUURRAMPEN IN DE 19E EN VROEGE 20E EEUW
OPLOSSEN** **218**

Alicia Schrikker en Sander Tetteroo

'BEHOED ONS ARME VOLK VOOR DE VULKAAN-POËTEN' **242**

*De literaire verwerking van de Krakatau-ramp van 1883 in Nederland
en Indonesië'*

Judith Bosnak en Rick Honings

DE OPMARS VAN *DISASTER STUDIES*

Nieuwe perspectieven in het rampenonderzoek

Wat schrikkelyk ramptoneel,
Zal ik de uw heden zingen,
't Geen *Leyden* viel ten deel,
Moet door de Ziele dringen,
O God! wat groote slag;
Treff 't dierbaar Vaderland,
En sticht op Koppeldag
Verwoesting, Puin en Brand.¹

Zo opende een lied over de explosie die op 12 januari 1807 grote delen van de binnenstad van Leiden verwoestte. Om kwart over vier uur 's middags ontplofte in het Steenschuur, een gracht die in het verlengde van het Rapenburg lag, een schip met een enorme lading buskruit. De gevolgen waren rampzalig: ongeveer 160 mensen kwamen om het leven en minstens tweeduizend mensen raakten gewond. De binnenstad lag bezaaid met lijken en puin.²

De (anonieme) auteur deed in zijn 28 coupletten tellende treurzang uitgebreid verslag van de gebeurtenissen. Zijn ramplied voldeed aan alle vereisten van de tijd: concrete details werden afgewisseld met huiveringwekkende en sensationele taferelen.

---

* Dit themanummer (onder gastredactie van Lotte Jensen) is mede tot stand gekomen dankzij het NWO-Vici project 'Dealing with disasters. The shaping of local and national identities, 1421-1890', dat aan de Radboud Universiteit Nijmegen wordt uitgevoerd. Mijn dank gaat uit naar Fons Meijer en Rick Honings voor hun opmerkingen bij deze inleiding en Paul Reef voor zijn hulp bij het persklaar maken van de kopij.

1 Met 'koppeldag' wordt bedoeld op het feit dat twee heiligen- of feestdagen na elkaar vielen, in dit geval zondag en kopermaandag (de eerste maandag na Driekoningen). Anoniem, *Gedenkwaardige treur-zang, van de allerdroevigste en zieltreffende Verwoesting, welke de Stad Leyden, op Maandag den 12 January 1807, in den namiddag circa 4 Uuren getroffen heeft [...]* (Amsterdam: J. Wendel, 1807). Met dank aan Arti Ponsen die mij een kopie van dit lied bezorgde.

2 Zie over deze ramp: Arti Ponsen en E.T. van der Vlist, red., *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden* (Leiden: Ginko, 2007).

Zo liet hij zijn gehoor met naam en toenaam weten welke vooraanstaande burgers tot de slachtoffers behoorden om vervolgens beeldend te schetsen hoe een hoogzwangere vrouw meters hoog de lucht invloog. Hij bood het publiek ook troost en hoop door te verwijzen naar het nobele optreden van koning Lodewijk Napoleon. Niet alleen snelde de vorst naar de rampplek om zijn medeleven te beuigen, hij haalde volgens de liedmaker ook nog eens een zuigeling in een wieg onder het puin vandaag. Dat laatste was trouwens niet helemaal waar: in werkelijkheid nam de koning een vijfjarig jongetje op de arm dat onder het brandende puin vandaan was gekropen.³ In de watersnoodliteratuur wemelde het echter van de baby's in wiegjes die op miraculeuze wijze werden gered, dus mogelijk had de liedmaker zich daardoor laten inspireren.⁴ En of dat niet genoeg was, schonk Lodewijk Napoleon ook nog eens honderdduizend gulden om de stad weer op te bouwen. Zijn vrijgevigheid, zo besloot de auteur, moest een ieder tot voorbeeld strekken. Alleen zo kon Leiden in de oude luister hersteld worden:

Zie daar, myn Landgenoot!
 Toond, hartlyk medelyden,
 [...]
 Ontsluit by 't aakligt Lot,
 voor hun uw Broederhand,
 Op dat eens *Leyden* weër,
 Den roem werd van het Land'.⁵

De Leidse buskruitramp staat bekend als een 'fataal evenement' met nationale uitstraling: deze gebeurtenis deed Nederland letterlijk en figuurlijk op haar grondvesten schudden. Alle kranten schreven erover en er volgde een explosie aan gelegenheidspublicaties en -prenten.⁶ De buskruitkramp was bij lange na niet de enige

3 De bron daarvoor zijn de memoires van een onbekende Leidenaar, die meldt dat Lodewijk 'het kind van eene de Vroede' op zijn arm droeg. Geciteerd in: Peter van Zonneveld en Ingrid Moerman, "'Genadig God! Wat ijslijk kraken!' De Leidse buskruitramp en de letteren', in: Ponsen en Van der Vlist, red., *Het fataal evenement*, 151. Uit onderzoek van Arti Ponsen blijkt dat het om de vijfjarige Willem de Vroede, zoon van een groenteboer, ging. Op een van de ontwerptekeningen die Jan Willem Pieneman van het bezoek van Lodewijk Napoleon aan de rampplek maakte, houdt de vorst inderdaad een jongetje vast.

4 Het beeld van de zuigeling in de wieg kwam bijvoorbeeld veelvuldig voor in de watersnoodliteratuur. Zie hierover: Lotte Jensen, *Wij tegen het water* (Nijmegen: Vantilt, 2018), 20-21. Voor de diepere oorsprong van dit beeld, zie: Judith Pollmann, *Memory in Early Modern Europe, 1500-1800* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 122-29. Het motief circuleerde ook in de internationale watersnoodliteratuur: Gerrit Jasper Schenk, 'Das Baby in der Wiege. Hochwasser zwischen Alltag und Katastrophe (ca. 1250-1550). Beobachtungen zur "fluvialen Anthroposphäre" im Karichgau', in *Wasser. Resource - Gefahr - Leben*, red. Kurt Andermann en Gerrit Jasper Schenk (Ostfriesen: Jan Thorbecke Verlag, 2020), 79-113.

5 Anoniem, *Gedenkwaardige treur-zang*.

6 De term 'fataal evenement' is ontleend aan de gelijknamige publicatie van Ponsen

Afb. 1 Jan Willem Pieneman, Lodewijk Napoleon bezoekt de ruïnes op het Rapenburg te Leiden na de ontploffing van het kruitschip op 12 januari 1807. Hij draagt een kind op de armen, 1807-1809. (Rijksmuseum Amsterdam)

catastrofe die grote impact op de Nederlandse bevolking had. Denk bijvoorbeeld aan de Amsterdamse schouwburgbrand in 1772, de stormvloed van 1825, de stadsbrand van Enschede in 1862 of de Zuiderzeevloed van 1916.⁷ Daarnaast deden zich tal van rampen in de Nederlandse koloniën voor, zoals de overstroming op Java in 1861, de uitbarsting van de Kraketau in 1883 of de aardbeving op West-Sumatra in

---

en Van der Vlist (red.), *Het fataal evenement*. Zie over de visuele herinneringscultuur: Frans Grijzenhout, 'Een ramp als erfgoed', in: Ponsen en Van der Vlist, red., *Het fataal evenement*, 12-21' en over de talrijke gelegenheidspublicaties: Van Zonneveld en Moerman, "Genadig God!" en Rick Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860* (Leiden: Primavera Pers, 2011), 162-79.

⁷ Zie voor een overzicht van rampen in Nederland door de eeuwen heen: Cor van der Heijden, *Rampen en plagen in Nederland 1400-1940. Pestbaccillen, paalwormen en plunderende Moskovieters* (Zaltbommel: Kempen Uitgevers, 2004).

1926. Ook die brachten een stortvloed aan reacties en hulpacties teweeg, zowel in de koloniën als het land van de kolonisator. En tot slot vonden er wereldwijd catastrofes plaats waarbij ook Nederlanders werden geraakt. Denk aan de negentiende-eeuwse cholera-pandemieën, de hongersnood van de jaren 1845-1848, de ondergang van de Titanic in 1912 of de uitbraak van de Spaanse Griep in 1918. De reikwijdte en impact van elk van deze rampen was weliswaar heel verschillend, maar ze hebben met elkaar gemeen dat ze hun sporen nalieten in de Nederlandse samenleving.

10 In dit themanummer onderzoeken elf auteurs de omgang met rampen in Nederland en de koloniën in de lange negentiende eeuw: hoe en op welke schaal kwam noodhulp op gang? In hoeverre was daarbij sprake van bovenregionale of zelfs internationale solidariteit? Welke rol speelden religieuze of politieke overwegingen daarbij? Hoe verbeeldden auteurs en kunstenaars catastrofale gebeurtenissen in de literatuur, muziek en schilderkunst? De bijdragen in *Crisis en catastrofe* vormen de neerslag van een congres dat de interdisciplinaire werkgroep De Moderne Tijd op 20 december 2019 organiseerde. Niemand kon toen bevroeden welke ramp zich kort daarna wereldwijd zou voltrekken: de coronapandemie. Zongen de bezoekers in de volgepakte Doelenzaal te Amsterdam toen nog uit volle borst historische rampliederden mee, nog geen drie maanden later maande de Nederlandse regering iedereen om thuis te blijven. Er waarde namelijk een nieuw virus rond dat een grote bedreiging voor de volksgezondheid vormde. Dit coronavirus was in december 2019 voor het eerst in China geïdentificeerd en breidde zich daarna snel over de gehele wereld uit. Ook de Nederlandse samenleving werd hard getroffen. De gevolgen zullen nog jarenlang merkbaar zijn, want deze crisis laat diepe sociaal-maatschappelijke en economische sporen na.

Historici kunnen weliswaar niet bijdragen aan de ontwikkeling van een vaccin, maar ze kunnen wel de huidige tijd van context, verdieping en duiding voorzien.⁸ Dat het onderzoeksveld van de *historical disaster studies* de laatste tien jaar met haast epidemische snelheid is gegroeid, is een teken aan de wand. De behoefte aan historische verdieping is mede toegenomen door actuele crises, zoals de klimaatcrisis en de coronapandemie. Bronnenonderzoek kan zichtbaar maken hoe samenlevingen vroeger met rampen omgingen, welke vormen van veerkracht en solidariteit ze toonden en welke rol de media daarbij speelden. In deze inleiding zal eerst worden ingaan op de opmars van dit relatief nieuwe onderzoeksveld. Daarna volgt een toelichting op de drie thematische clusters van deze bundel in relatie tot enkele centrale concepten uit de *disaster studies*. Tot slot wordt de sprong naar de eigen tijd gemaakt door de vraag te stellen of, en zo ja, hoe, we verbanden kunnen leggen met de huidige coronacrisis.

---

⁸ Zie over de specifieke bijdrage die historici kunnen leveren in crisissituaties: Beatrice de Graaf, Lotte Jensen, Rina Knoeff en Catrien Santing, 'Historici moeten ook meedenken, juist nu', *NRC Handelsblad*, 2-3 mei 2020, 4-5.

DISASTER STUDIES

De laatste twee decennia is het interdisciplinaire wetenschapsveld van de *disaster studies* explosief gegroeid. De toenemende belangstelling heeft zich gemanifesteerd in een groeiend aantal handboeken, waarin het fenomeen rampen en crises vanuit allerlei verschillende disciplines wordt benaderd.⁹ Van de fysische geografie tot vulkanologie, van *risk management* tot psychologie: ieder vakgebied heeft zijn eigen methodologieën ontwikkeld om het ontstaan en de impact van rampen te onderzoeken.¹⁰ In het kielzog daarvan zijn ook vele populairwetenschappelijke boeken gepubliceerd met aansprekende titels als *A guide to global hazards* (2003) en *Global catastrophes: a very short introduction* (2014, vertaald in het Nederlands onder de titel *Wereldbedreigende rampen* in 2016).¹¹

Namen aanvankelijk de bèta- en gammawetenschappers het voortouw, de laatste jaren hebben ook geesteswetenschappers zich nadrukkelijk op het terrein van de rampenstudies gemanifesteerd. Zij hebben gewezen op het belang van een breder perspectief: de omgang met rampen is immers historisch geworteld en cultureel bepaald.¹² De term ‘cultureel’ omvat veel meer dan sociale en praktische gebruiken alleen: rampervaringen worden mede gestuurd door de media die deze gebeurtenissen communiceren. Teksten en beelden verschaffen niet alleen informatie, maar geven er ook betekenis aan.¹³ Hoe massaler de media-aandacht,

-
- 9 Zie bijvoorbeeld H. Rodríguez, E.L. Quarantelli, R.R. Dynes, red., *Handbook of disaster research* (New York: Springer 2007), de herziene editie: H. Rodríguez, W. Donner, J.E. Trainor (red.), *Handbook of disaster research* (Heidelberg: Springer, 2018); Ben Wisner, J.C. Gaillard and Ilian Kelman, red., *Handbook of hazards and disaster risk reduction and management* (Londen: Routledge, 2012) en Rasmus Dahlberg, Oliver Rubin and Morten Thanning Vendelø, red., *Disaster research. Multidisciplinary and international perspectives* (Londen: Routledge, 2016).
- 10 Vermeldenswaardig is het fraai geïllustreerde overzichtswerk over vulkaanuitbarstingen, aardbevingen en tsunamis dat twee fysisch geografen samenstelden: Jan Kozák en Vladimír Cermák, *The illustrated history of natural disasters* (Dordrecht: Springer, 2010).
- 11 Bill Mc Guire en R. Kovach, *A guide to global hazards* (London: Philip's, 2003); Bill Mc Guire, *Global catastrophes. A very short introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2014); Bill Mc Guire, *Wereldbedreigende rampen*, vert. Tijmen Rozendaal (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016).
- 12 Enkele belangrijke publicaties: Christian Pfister en Stephanie Summermatter, red., *Katastrophen und ihre Bewältigung. Perspektiven und Positionen* (Bern: Haupt, 2004); Monica Juneja, en Franz Mauelshagen, ‘Disasters and pre-industrial societies: historiographic trends and comparative perspectives’, *The Medieval History Journal* 10: 1/2 (2007), 1-31; Gerrit Jasper Schenk, ‘Historical disaster research. State of research, concepts, methods and case studies’, *Historical Social Research* 32: 3 (2007), 9-31.
- 13 Ansgar Nünning, ‘Krise als Erzählung und Metaphor: Literaturwissenschaftliche Bausteine für eine Metaphorologie und Narratologie von Krisen’, in: *Krisengeschichte(n). “Krise” als Leitbegriff und Erzählmuster in kulturwissenschaftlicher Perspektive*, red. Carla Meyer, Katja Patzel-Mattern, Gerrit Jasper Schenk (Stuttgart: Steiner, 2013), 117-44; Monica Juneja en Gerrit Jasper Schenk red., *Disaster as image. Iconographies and media strategies across Europe and Asia* (Regensburg: Schnell & Steiner, 2014).

hoe groter bovendien de kans dat bepaalde rampen in het collectieve geheugen bekliven – denk bijvoorbeeld aan de watersnoodramp van 1953, die dankzij de explosie aan reacties nog altijd voortleeft in de nationale herinnering.

Dit historische besef heeft geleid tot het ontstaan van een nieuwe, vruchtbare subdiscipline: de *historical disaster studies*. Ook dat is geen scherp afgebakend terrein, maar eerder een verzamelterm voor wetenschapsgebieden die vanuit historisch oogpunt rampen bestuderen. Daarbinnen zijn verschillende, deels elkaar overlappende benaderingen te onderscheiden. Ik licht er drie uit die het onderzoek naar Nederlandse rampen sterk hebben beïnvloed: de sociaal-economische, de waterstaatshistorische en de cultureel-historische.

12

Ten eerste is er de sociaal-economische invalshoek, die onder meer door Bas van Bavel en Tim Soens op de kaart is gezet. Daarbij staat de veerkracht ('resilience') en kwetsbaarheid ('vulnerability') van stedelijke en rurale samenlevingen door de eeuwen heen centraal. Ze werken met grote dataverzamelingen waarin gegevens over de schade, de bevolkingssamenstelling, omgeving (ruraal, stedelijk), voedselprijzen en economisch herstel gecombineerd worden. Op die manier kunnen historische gegevens als een soort 'laboratorium' fungeren om te begrijpen waarom sommige samenlevingen beter bestand zijn tegen zware crises dan andere en waarom sommige bevolkingsgroepen harder getroffen worden dan andere.¹⁴ Dat historische databases een schat aan kennis opleveren, staat buiten kijf. Soens wijst erop dat het desalniettemin noodzakelijk blijft om economische trends te koppelen aan individuen, omdat sommige mensen veel harder werden getroffen dan andere: 'Only by moving discussions of vulnerability and resilience from the level of societies to the level of people, can a better understanding of natural hazards and disasters in the past and at present be achieved'.¹⁵ Veerkracht en kwetsbaarheid zijn dus abstracties, die heel verschillende kunnen uitpakken op het niveau van individuen. Soens wijst op het voorbeeld van een stedelijke projectontwikkelaar uit Neufeld die nauwelijks investeerde in kustbescherming, waardoor de huurder van boerderijen op zijn terrein buitensporig hard werden getroffen tijdens de Kerstvloed van 1717.¹⁶

---

14 Zie bijvoorbeeld Bas van Bavel en Daniel Curtis, 'Better understanding disasters by better using history: Systematically using the historical record as one way to advance research into disasters', *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 34, nr.1 (2015), 1-32. Zie ook: Bas van Bavel e.a., 'Climate and society in long-term perspective: opportunities and pitfalls in the use of historical datasets', *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change* (2019), <https://doi.org/10.1002/WCC.611>. Zie ook: Bas van Bavel e.a., *Disasters and history. The vulnerability and resilience of past societies* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020, ter perse).

15 Tim Soens, 'Resilient societies, vulnerable people: coping with North Sea floods before 1800', *Past & Present* 241: 1 (November 2018): 143.

16 Tim Soens, 'Resilient societies, vulnerable people': v.

Ten tweede kent Nederland een lange onderzoekstraditie op het terrein van de waterstaatsgeschiedenis. In 1992 werd het *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* opgericht, dat zich richt op het Nederlandse waterbeheer in verleden en heden. Ook overstromingen en watersnoodrampen komen ruimschoots aan bod: van het bestrijden ervan door instituties tot de organisatie van noodhulp door particulieren en overheden. Velen hebben intussen aan dit veld bijgedragen. Denk bijvoorbeeld aan de historisch-geografische studies van Gerard van de Ven en Anneke Driessen, die talloze watersnoodrampen in het riviereengebied uit de vergetelheid hebben gehaald.¹⁷ Van belang is verder het werk van Petra van Dam, hoogleraar water- en milieugeschiedenis, die de term ‘amfibische cultuur’ introduceerde om de Nederlandse omgang met water te karakteriseren: bewoners waren gewend om permanent tussen water en land heen en weer te bewegen. In tijden van watersnood functioneerde deze typisch Nederlandse leefwijze met het water ‘in extremo’. Bewoners van het laagland ontwikkelden specifiek strategieën om eventuele materiële schade zoveel mogelijk te beperken.¹⁸ Daarnaast mag het werk van Toon Bosch niet onvermeld blijven, die onder meer de centralisatie van het negentiende-eeuwse waterstaatbeheer onderzocht.¹⁹

Ten derde is er een groeiende belangstelling voor historisch rampenonderzoek vanuit cultuur- en mediaperspectief. Verhalen en beelden sturen onze waarneming van rampen: tekstuele en visuele voorstellingen hebben veel invloed op onze interpretatie ervan. Vandaar dat er meer systematische aandacht is gekomen voor de analyse van narratieve patronen en beeldrepertoires: welke continuïteiten en veranderingen doen zich in de loop der tijd voor? Een schat aan bronnen kan daarvoor gebruikt worden: van gedenkboeken tot gedichten, van preken tot liederen. Daarbij is het van belang om steeds oog te hebben voor de meerledige functies van dit soort bronnen. Culturele verbeeldingen voorzagen niet alleen in een cognitieve en communicatieve, maar ook in een sociale en esthetische behoefte.²⁰ Denk alleen al aan de talloze prenten en schilderijen waarop overstro-

17 Zie bijvoorbeeld G.P. van de Ven en A.M.A.J. Driessen, *Niets is bestendig, De geschiedenis van de rivieroverstromingen in Nederland* (Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 1995) en A.M.A.J. Driessen, *Watersnood tussen Maas en Waal. Overstromingsrampen in het riviereengebied tussen 1780 en 1810* (Zutphen: Walburg Pers, 1994).

18 Petra van Dam, *De amfibische cultuur. Een visie op watersnoodrampen*. Oratie 29 oktober 2010 Vrije Universiteit (Amsterdam 2010). Digitaal: <http://hdl.handle.net/1871/18457> en Petra van Dam, ‘An amphibious culture: coping with floods in the Netherlands. in: Peter Coates, David Moon, Paul Warde, red., *Local places, global processes* (Oxford: Oxbow Books, 2016), 78-93.

19 Toon Bosch, *Om de macht over het water. De nationale waterstaatsdienst tussen staat en samenleving 1798-1849* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2000). Zie ook A. Bosch en W. van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1998).

20 Zie hierover Gerrit Jasper Schenk, ‘Images of disaster: art and the medialization of disaster experiences’, in *Catastrophe and the power of art*, red. Kondo Kenichi e.a. (Tokyo: Catalogue Mori Art Museum 2018), 145-49.

mingen, branden en andere catastrofes zijn vereeuwigd. Kunstenaars maakten gebruik van terugkerende motieven en iconische figuren om de gebeurtenissen van diepere betekenis te voorzien.²¹

Dergelijke bronnen geven ook inzicht in processen van gemeenschaps- en identiteitsvorming. Rampliedereren droegen bijvoorbeeld bij aan rouwverwerking en deden een beroep op solidariteit.²² Dat geldt ook voor de talloze liefdadigheidspublicaties die in de negentiende eeuw verschenen: burgers werden aangesproken op hun christenplicht en vaderlandsliefde om hun medelandgenoten in tijden van rampspoed te helpen. Aan de Radboud Universiteit Nijmegen wordt op dit moment een groot onderzoeksproject uitgevoerd naar de rol van rampen in processen van identiteitsvorming in Nederland door de eeuwen heen: 'Dealing with disasters. The shaping of local and national identities in the Netherlands'. Dit NWO-Vici project beoogt het veld van de rampenstudies te verrijken met inzichten uit de literatuur-, cultuur- en mediawetenschappen en kijkt naar de wijze hoe rampen en collectief identiteitsbesef samenhangen. Dat we de strijd tegen het water als typisch Nederlands zijn gaan beschouwen, heeft te maken met de aanhoudende stroom publicaties waarin deze twee zaken met elkaar werden verbonden.²³ Binnen dit project onderzoekt Fons Meijer natievorming na rampspoed in Nederland in de negentiende eeuw, waarbij hij onder meer kijkt naar de representatie van verschillende koningen en de nationaliserende werking van de liefdadigheidscultuur.²⁴

14

LOKAAL EN NATIONAAL

In *Crisis en catastrofe* trekt een scala aan rampen voorbij: van branden tot scheepsrampen, van vulkaanuitbarstingen tot overstromingen. De diversiteit is groot: zowel natuurrampen ('natural' of 'nature-induced disasters') als door de mens veroorzaakte catastrofes ('man-made disasters') komen aan bod. Daarnaast hebben we hebben te maken met rampen die zich heel plotseling en onverwachts mani-

²¹ Zie bijvoorbeeld de recente tentoonstelling in de Hamburger Kunsthalle 'Entfesselte Natur' en de bijbehorende catalogus Markus Bertsch en Jörg Trempler, red., *Entfesselte Natur. Das Bild der Katastrophe seit 1600* (Hamburg: Michael Imhof Verlag, 2018). Zie ook Hanneke van Asperen, 'Catastrophes on stage: interurban connections in disaster prints of the late eighteenth century', *Visual Resources: an international journal on images and their uses*, DOI: 10.1080/01973762.2019.1681174 (11 nov. 2019).

²² Lotte Jensen, 'Disaster upon disaster inflicted on the Dutch. Singing about natural disasters in the Netherlands, 1600-1900', *BMGN - Low Countries Historical Review* 134, nr.2 (2019): 45-70.

²³ Voor een programmatisch overzicht van dit onderzoeksproject, zie Jensen, *Wij tegen het water*.

²⁴ Zie bijvoorbeeld Fons Meijer, 'Nederlandse vorsten in tijden van rampspoed sinds Lodewijk Napoleon', in *Napoleons nalatenschap. Sporen in de Nederlandse samenleving*, red. Lotte Jensen (Amsterdam: De Bezige Bij, 2020), 188-200.

festeerden, zoals stormen, aardbevingen, overstromingen en branden. Deze worden in de vakliteratuur ook wel ‘rapid-onset hazards’ genoemd. Daartegenover staan de langdurige rampen die sluipenderwijs de samenleving ontwrichtten, ofwel de ‘slow-onset hazards’, zoals droogte, pandemieën en hongersnoden.²⁵

Toch moeten we voorzichtig zijn met dit soort indelingen. De grenzen tussen natuurlijke en door mensen veroorzaakte rampen zijn immers vloeibaar.²⁶ Een dijkdoorbraak kan het gevolg zijn van achterstallig onderhoud, terwijl een door een menselijke fout veroorzaakte brand extra snel om zich heen kan grijpen in tijden van droogte. Of denk aan de hedendaagse klimaatverandering, die onlosmakelijk met menselijk handelen verbonden is en die tot grootschalige natuurrampen leidt, zoals overstromingen en bosbranden. Tegelijkertijd zijn er wel degelijk scheidslijnen te trekken: oorlogen of terroristische aanslagen zijn evident mensenwerk; dit soort gebeurtenissen blijft in dit themanummer buiten beschouwing. Maar ook hier geldt dat ze wel degelijk op de achtergrond een rol kunnen spelen: hongersnoden, overstromingen en epidemieën kunnen immers het gevolg zijn van gewapende conflicten.

De bijdragen zijn gegroepeerd rond drie thematische clusters. In het eerste deel (‘Lokaal en nationaal’) staat de reikwijdte van rampen centraal: in hoeverre werden deze op stedelijk, regionaal en nationaal niveau beleefd? De hierboven genoemde Leidse buskruitramp van 1807 staat bekend als de eerste echte ‘nationale ramp’. Mede door de inzet van koning Lodewijk Napoleon kwam er massale hulpverlening in het hele land op gang.²⁷ Er was onmiskenbaar sprake van schaalvergroting, als het ging om binnenhalen van gelden via collectes. Ook kreeg de bevolking te maken met een nieuw verschijnsel, namelijk een koning die zich als redder van de natie profileerde. Hij was niet alleen daadkrachtig, maar toonde zich ook empathisch en begaan met zijn onderdaan. Niet voor niets luidde zijn bijnaam: *père de malheureux*.²⁸

Toch moeten we fenomenen als bovenregionale solidariteit en het concept ‘nationale ramp’ in een langer historisch perspectief plaatsen, zo betogen Ruben Ros en Erica Boersma. Ros laat zien dat het begrip ‘nationale ramp’ is geworteld in ver-

---

25 Christian Pfister, ‘Learning from nature-induced disasters: theoretical considerations and case studies from Western Europe’, in *Case studies towards a global environmental history*, red. Christoph Mauch en Christian Pfister (Lenham: MD Rowham & Littlefield 2009), 18.

26 Zie hierover ook: Schenk, ‘Historical disaster research’. 11-14.

27 Hugo Landheer, ‘Nederlands eerste nationale collecte. De financiële hulpverlening aan de slachtoffers van de eerste buskruitramp’, in *Het fataal evenement*, red. Ponsen en Van der Vlist, 239-65.

28 Over Lodewijk Napoleon als ‘rampenkoning’: Lotte Jensen, “‘See our succumbing Fatherland, overwhelmed by disaster, woe and strife”. Coping with crisis during the reign of Louis Bonaparte’, *Dutch Crossing. Journal of Low Country Studies* 40, nr.2 (2016): 151-64.

Afb. 2 De buskruitramp van Leiden door Pieter Gerardus van Os, 1807.
(*Rijksmuseum Amsterdam*)

anderingen die het begrip ‘ramp’ in de tweede helft van de achttiende eeuw door-
maakt. Met behulp van digitale methoden analyseert hij de frequentie van woord-
patronen rondom het begrip ‘ramp’ in een groot corpus gedigitaliseerde kranten
tussen 1750 en 1850. Hij laat zien dat het rampbegrip vanaf 1780 sterk politiseerde en
steeds vaker met de publieke of nationale gemeenschap in verband werd gebracht.
De tot dan toe vanzelfsprekende koppeling van rampen aan goddelijke voorzienig-
heid verdween geleidelijk aan naar de achtergrond om plaats te maken voor een
meer sociale en geografische invulling van de term, die de gehele natie impliceerde.

Boersma nuanceert vervolgens het gangbare beeld dat bovenregionale solidari-
teit voor het eerst tijdens de buskruitramp tot uiting zou zijn gekomen. Het bie-
den van noodhulp aan particulieren bij de wederopbouw van hun stad of dorp
werd weliswaar niet gezien als een overheidstaak, maar Boersma laat zien dat lo-
kale en gewestelijke overheden wel degelijk een cruciale rol speelden in het leni-
gen van de acute nood. Ze analyseert daartoe de verzoeken tot hulp en schade-af-
handeling bij drie rampen: de verwoesting van Bergen Op Zoom (1748), de brand
in het dorp Strijen (1759) en de brand te Hilversum (1766). Daaruit blijkt dat hogere
overheden zich het lot van de slachtoffers wel degelijk aantrok en dat het ontbre-